

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKA- RUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

ministras tik vienoje vietoje brūkštelėjo klaustuką — ten, kur kalbama apie tai, kad J. Gabrys atmeta federacijos su Lenkija idėją, nes tam nepitaria Lietuvos gyventojai⁶².

„Mano nuomone,— rašė S. Pichonas,— lietuvių klausimas, palyginti su ukrainiečių, atrodo labai kukliai. Apsiriboti platoniskomis simpatijomis.“⁶³

Sprendžiant iš Šveicarijos lietuvių kovo 17 ir gegužės 18 d. pakartotinių prašymų ir gautų atsakymų („ta nepriklausomybė nėra realybė, o tik fikcija“)⁶⁴, prancūzai angažavosi net mažiau negu britai.

Taigi G. Hertlingo šaltiniai apsiriko. O rėmėsi kancleris atstovybės Berne pranešimais⁶⁵. Deja, negalima tvirtinti, jog tokią „informaciją“ G. Rombergui pakišo J. Gabrys, nors tai ir panašu į LIB vedėjo veiklos stilių. Be to, galima manyti ir kitaip.

Pavyzdžiui, vasario 24 d. VKV atstovas Oberoste grafas generolas Waldersee savo vadovybei aiškino, kad lietuvius Vilniuje ryžtis nepriklausomybės aktui paskatino Vilhelmštrasė, tokiu būdu priešinusis VKV planams ir net neinformavusi kanclerio⁶⁶.

Vadinasi, G. Rombergas sąmoningai klaidino G. Hertlingą, o lietuviai Berne vasario 9 d. suaktyvėjo neatsitiktinai? Juk tomis dienomis J. Šaulys, vos nuvykęs į Berlyną, nutarė kuo skubiausiai grįžti į Vilnių. Ko jis ten skubėjo, mes jau žinome.

Vis dėlto ši versija apie Vilhelmštrasės „ilgą ranką“ yra tik hipotezė.

NAUJAS DERYBŲ ETAPAS. II DALIS

Lietuvos Taryba 1918 m. vasario 21 d. gavo G. Hertlingo pranešimą. Kancleris aiškino, kad Vokietija tik tada pripažins Lietuvos valstybę, kai Taryba grįš prie pamatų, garantuojančių gerus kaimyninius santykius su vokiečių valstybe ir leidžiančių, paisant lietuvių apsisprendimo teisės, „prileisti prie savo rytų sienos savarankiškos valstybės įsteigimą“⁶⁷. Taip Tarybai nedviprasmiškai buvo nurodytas kelias. Gruodžio 11 d. aktas vokiečių politikoje tapo *conditio sine qua non*, kuriai lietuviai turėjo nusileisti.

Vasario 28 d. Tarybos prezidiumas, gelbėdamas Vasario 16 d. aktą, suformulavo diplomatišką atsakymą: nėra prieštaravimo tarp vasario 16 d. ir gruodžio 11 d. nutarimų; gruodžio 11 d. nutarimas, kaip „būsimų Lietuvos su Vokietija santykių pamatas“, nėra panaikintas, ir Taryba tikisi, kad reicho vyriausybė Lietuvą pripažins pagal gruodžio 10 d. protokolą (Kaune jį pasirašė Tarybos prezidiumas ir K. Lersneris, Užsienio reikalų ministerijos ir kanclerio atstovas.— R. L.). Be to, prezidiumo atsakyme buvo išreikšta

viltis, kad Vokietija leis Tarybai notifikuoti Lietuvos nepriklausomybę kitoms valstybėms Vasario 16 d. aktu bei padės Lietuvai taikos konferencijoje gauti tarptautinį pripažinimą⁶⁸.

G. Hertlingas gavo atsakymą kovo pradžioje. Bundesrato komisijoje kancleris pareiškė, kad Vokietijos pozicija Lietuvos atžvilgiu nepasikeitė ir jis nesutiksias su Lietuvos atsiskyrimu nuo Rusijos be glaudžių pirmosios ryšių su reichu⁶⁹. Tarybai buvo nusiųsta notifikacijos formulė: „Lietuvos Taryba, kaipo lietuvių Vilniaus Konferencijos 1917 m. rugsėjo 23 d. pripažintoji Lietuvos tautos atstovė, remdamos savo šiuo dar kartą pripažintuoju ir vien galės turinčiu 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimu, prašo vokiečių valdžios pripažinti Lietuvos valstybę.“⁷⁰ Lietuviai, suderinę su Reichstago opozicija, gynė savo formulę: „... šiuo įgalioja p. p. ... notifikuoti vokiečių valdžiai nepriklausomos Lietuvos valstybės paskelbimą ir prašyti jos ją pripažinti. Lygiu būdu įgalioja Taryba minėtuosius narius pareikšti, kad pamatu nustatyti santykius tarp Lietuvos valstybės ir vokiečių valstybės yra Tarybos 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimas.“⁷¹ Kitaip tariant, tų „pamatų“, arba konvencijų, klausimą galutinai būtų sprendęs Steigiamasis Seimas.

Tuo tarpu situacija Rytuose sparčiai keitėsi. Vokiečiai išstūmė bolševikus iš Estijos, Latvijos, Gudijos (ties Minsku, Mogiliovu, Bobruisku). Bolševikai, neturėdami jėgų priešintis, kovo 3 d. pasirašė taikos sutartį. Į vakarus nuo Hyjumos—Saremos—Rygos (vokiečių pusėje) — Daugpilio—Drūjos—Breslaujos—Pastovių—Ašmenos—Lydos—Naugarduko—Mastų—Želvos—Pružanų linijos esanti teritorija nebe priklausė Rusijos valstybinei valdžiai⁷².

Bandydamas sušvelninti įspūdį apie separatinę taiką kaip grynai aneksionistinę, Reichstagas pareikalavo iš vyriausybės pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Tik su šia sąlyga Reichstago dauguma sutiko patvirtinti taiką⁷³. Kovo viduryje Vokietijos vadovybė surengė posėdį Lietuvos klausimui išnagrinėti.

Civilinė valdžia manė esanti susaistyta pažadų pripažinti Lietuvą, jeigu ši grįžtų prie gruodžio 11 d. nutarimo. E. Ludendorffas apgailestavo, kad kancleris jautėsi esąs pažadų įpareigotas. Pagaliau generolas pareiškė sutinkąs su Berlyno politika, bet reikalavo pripažinimą susieti su konvencijomis, Lietuvos dalyvavimu nešant karo naštą, karinės administracijos išsaugojimu⁷⁴. Į Berlyną buvo iškviesta Tarybos delegacija.

Kovo 20 d. Taryba įgaliojo savo atstovus (J. Staugaitį, J. Šaulį, J. Vileišį, A. Smetoną) notifikuoti Lietuvos nepriklausomybę Vasario 16 d. aktu ir suteikė jiems teisę kancleriui pranešti, kad neatsisako nustatyti Lietuvos ir Vokietijos savitarpio santykių pagal gruodžio 11 d. nutarimą⁷⁵. Kovo 23 d. juos priėmė kancleris

ir Vilhelmo II vardu perskaitė aktą, kuriuo Lietuva buvo pripažinta remiantis gruodžio 11-osios nutarimu. Po to kancleris lyg tarp kitko paminėjo, kad jam įteiktas delegacijos pareiškimas⁷⁶, tačiau nuo komentarų susilaikė, o Tarybos delegacija, VKV spaudžiama, buvo priversta jau kitą dieną grįžti į Vilnių.

Kiek vėliau G. Hertlingas K. Lersneriui paaiškino, jog nekreipęs dėmesio į lietuvių pareiškimą, kadangi sudarius taiką su rusais jis nebeturėjęs ankstesnės reikšmės⁷⁷. Dėl taikos sutarties Lietuvos likimas atsidūrė vokiečių rankose.

G. Hertlingo manymu, jam pasisekė sėkmingai užbaigti dar T. Bethmanno-Hollwego pradėtą perėjimą nuo aneksinės prie prijungimo politikos, numačiusios sustabdyti pradėtą Lietuvos aneksiją. Dabar, sudarius taiką, Lietuva ir pateko į tokią padėtį.

Sutartyje Rusija atsisakė savo valstybinės valdžios teritorijoms, likusioms į vakarus už abiejų pusių „suderintos“ linijos. Tačiau ši valdžia atiteko ne Lietuvai (eventualiai Kuršui), bet faktiškai Vokietijai, kuri turėjo jos likimą „nustatyti per derybas su jos gyventojais“⁷⁸. Taigi vokiečiams atsivėrė kelias įsigyti Lietuvą pagal tarptautinę teisę. Tuo tarpu valstybinės teisės požiūriu Lietuva reichui ir toliau liko užsienis, kadangi ta teritorija tebebuvo atskirta nuo valstybės, kuri ją įsigijo.

Ši konstrukcija ir atitiko prijungimo politikos koncepciją. Kadangi aneksija įvykdyta nevisiškai, Lietuva nepriklausė jokiai valstybei. Tačiau pati Lietuva nebuvo valstybė, nes ji neturėjo valstybinės valdžios. Dėl jos atskyrimo nuo Rusijos ir neprijungimo geriausiu atveju atsirado tik du valstybės elementai: teritorija, sutampanti su karinės administracijos sienomis, ir gyventojai (lietuvių tauta) toje teritorijoje. Šie elementai būtini kaip valstybinės veiklos objektas, bet ne kaip subjektas, kadangi trūko trečio valstybės elemento — lietuvių valstybinės valdžios. Valstybinė valdžia priklausė Vokietijai, ir ji sudarė jungiamąją grandį tarp Vokietijos reichio ir Lietuvos.

Vokiečių teisės istorikė M. Bienhold į tokią tarpinę stadiją patekusią Lietuvą linkusi vadinti „svetimos valdžios žinioje esančiu kraštu“⁷⁹. Išties, kaip teigė T. Bethmannas-Hollwegas, Lietuva buvo „įforminta“ kaip savarankiška valstybė, o visais kitais atžvilgiais priklausė nuo Vokietijos: reichui Lietuva tebebuvo užsienis, tačiau ji netapo valstybe, nes neturėjo valstybinės valdžios; vokiečių (svetima) valstybinė valdžia ją siejo su Vokietija.

Pasinaudodami tokia teisine Lietuvos konstrukcija, vokiečiai visų pirma mėgino neutralizuoti vienareikšmes lietuvių pastangas sukurti savo valstybinę valdžią.

1918 m. vasario 16 d. aktu Taryba paskelbė savo siekį — atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Tačiau valstybinės teisės

požiūriu šis paskelbimas turėjo tik deklaratyvią reikšmę, nes juo nebuvo įkurta arba perimta valstybinė valdžia (teritorinis imperiumas)⁸⁰. Taryba išsakė tik savo (tautos) valią ateityje įkurti valstybę ir pirmiausia skyrė tai toms valstybėms, kurių rankose buvo Lietuvos likimas — Vokietijai ir Rusijai.

Tarptautinės teisės požiūriu nepriklausomybės paskelbimas taip pat tebuvo sumanymo pareiškimas, juolab kad pareiškimą nuo šiol būti nepriklausoma valstybe paneigė faktinės sąlygos.

Valstybinės teisės požiūriu ir kovo 23 d. aktas mažai tepadėjo susidaryti Lietuvos valstybei, kadangi pripažinimo aktas nėra susijęs su valstybinės valdžios perdavimu. Pagal tarptautinę teisę pripažinimas nesudaro akto, kuriuo remiantis nauja valstybė gali būti pripažinta kaip tarptautinės teisės subjektas. Pripažįstamoje visuomenėje turi būti efektyvi valdžia, parodanti tvirtumą, pripažįstanti tarptautinę teisę ir kontroliuojanti atitinkamą teritoriją⁸¹. Kitaip tariant, Taryba, gavusi pripažinimo aktą, gavo tik pirmalaikį Lietuvos valstybės pripažinimą.

LIETUVIŠKOJI NEOMONARCHIZMO INTERLIUDIJA

1918 m. ratifikavus taikos sutartį, įvairios reicho žinybos ėmė rengti projektus, kaip konvencijomis ir sutartimis garantuoti Lietuvos ir Kuršo prijungimą. Atrodė, kad dabar atsirado dirva reikšintis teisininkams. Tačiau projektams įtaką darė ne teisė, bet politinės užsakovų koncepcijos.

Štai dviejų autorių pasisakymai. Profesorius V. Bredtas: „Dalykų, kuriuos turėjo liesti prijungimas, buvo tiek daug, jog iš savarankiškų valstybių būtų nieko nelikę.“ Von dem Bussche: „Sudarant sutartis, reikėtų kreipti dėmesį į tai, kad jos bus sudarytos su nepriklausomomis valstybėmis, kurioms bus duota laisvė suteikti valstybingumo formą — aišku, tiek, kiek tai suderinama su Vokietijos interesais.“ Pirmasis atstovavo VKV, antrasis — Vilhelmštrasei¹.

VKV politikos prielaida tebebuvo vokiečių ginklo pergale. E. Ludendorffo galvoje vis labiau išitvirtinant dar vieno karo koncepcijai, neseniai okupuotos Pabaltijo provincijos, Kuršas ir Lietuva, buvo laikomos kariuomenės sutelkimo prieš Rusiją rajonu, kuris, be to, turėjo tapti ir Prūsijos apsauginiu bastionu. Nieko keisto, kad, VKV nuomone, šio bastiono ateitis — tvirti jo ryšiai su Prūsija, ir iš dalies ji buvo suinteresuota jo stabilumu. Tačiau